

ВИКОРИСТАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ РИТОРИКИ НА УРОКАХ ЧИТАННЯ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

Останні десятиріччя характеризуються спалахом інтересу до риторики як навчальної дисципліни в школах нового типу. В результаті вийшли в світ підручники російських учених Т.А.Ладиженської, Н.В.Ладиженської, Р.І.Нікольської, Г.І.Сорокіної „Дитяча риторика. Навчальний зошит для першокласників. У 2-х частинах” (М., 1995); „Дитяча риторика в оповіданнях і малюнках. 2 клас” (М., 1996); „Дитяча риторика в оповіданнях і малюнках. Книга для читання в 3 класі середньої школи” (М., 1995) та ін. Всі названі підручники спрямовані на розширення сфери мисленнево-мовленневих навичок молодших школярів з метою формування риторичної особистості. Серед вітчизняних авторів слід відзначити піонерів у цьому напрямку – С.Д.Абрамовича [1], Л.І.Мацько [4], Олійника Г.А [6], Г.М. Сагач [7] та ін., але їхні підручники розраховані для студентів вищих навчальних закладів. Формуванню в молодших школярів уміння говорити майстерно присвячені науково-методичні розвідки В.Науменко, М.Захарійчук, у яких автори подають розробку заняття з риторики для 2 класу, визначають зміст основних риторичних понять: логічна і мовна культура, точне мовлення, лексичне і фразеологічне багатство, правильне мовлення, говорити виразно, техніка мовлення, культура спілкування [5, 13-16].

Російські спеціалісти з проблем риторики С.Ф.Іванова, С.О.Мінеєва, О.А.Юніна [6] виділяють 3 та 4 етапи навчання риториці у школах нового типу з метою досягнення запланованого рівня володіння мисленнево-мовленневою та комунікативною діяльністю: I етап – 1-3 класи, II етап – 4-6 класи, III етап – 7-9 класи, IV етап – 9-11 класи.

Мета першого етапу (1-3 класи), на їхню думку, полягає в оволодінні молодшими школярами основами виразного читання та основами спілкування (72 год. на рік, 2 год. на тиждень).

У своїй статті ми поставили за мету розкрити певну систему формування в учнів початкових класів основ риторичної культури на уроках української мови (читання) засобами виразного читання.

Навчальним планом для загальноосвітніх шкіл України не передбачені окремі уроки з риторики в початкових класах. Але, на нашу думку, введення елементів риторики в тканину уроку з української мови (читання), як супровідного матеріалу, сприятиме: а) розвитку влучного, логічного, психічно багатого та образно-піднесеного мовлення учнів різних класів; б) формуванню культури спілкувальної поведінки щодо звукової сторони мовлення і його змістової сторони; в) вихованню художньо-вербальної творчості.

Особливу увагу на уроках читання в початкових класах учитель повинен звертати на техніку мовлення, логіку читання та емоційно-образну виразність як важливі ознаки риторичної культури особистості.

В основі розвитку техніки мовлення молодших школярів повинні лежати вправи з розвитку і контролю дихання, дикції та голосу. Вправи варто проводити на кожному уроці читання: на початку уроку або під час фізпаузи, виділяючи на них 3-5 хвилин. Тренування потрібне щоденне.

Для розвитку дихання пропонуємо виконувати такі вправи:

1. Секундний видих – вдих на „раз” – пауза „два” – видих при вимовленні звукосполучення чи складів: **ба, бо, бу; ма, мо, му; че-ре-па-ха, за-ві-рю-ха** тощо. Можливі варіанти цієї вправи – видих на вимові слів **ду-би, до-би** тощо.

2. Секундний видих. Після паузи вдих – прочитати на видиху першу частину загадки; знов – пауза – вдих, і на новому видиху читати другу частину:

Зоря, зоряниця, (вдих)
По землі ходила, (вдих)
Ключі загубила, (вдих)
А сонце зійшло, (вдих)
Ключі знайшло.

(Роса)

3. Прочитати цілу фразу на одному видиху. Секундний видих, пауза, вдих. Цезурою (V) вказано, де слід зробити зупинку і набирати повітря:

Журавлі-журавлики
Крила натомили, V
Бо довго над морем
З вирію летіли... V [3, 15-16].

Учитель повинен контролювати дихання учнів. Основними ознаками правильного дихання молодших школярів є такі: 1) вдих глибокий носом і ротом, непомітний (безшумний); 2) запас повітря не переповнюється; 3) повітряний резерв непомітно поповнюється при найменшій можливості; 4) не затримується дихання в паузах, не витрачається запас повітря до останку.

Особливу увагу на уроках читання варто приділяти розвитку голосу учнів початкових класів, зокрема таких його властивостей, як а) повнозвучність – невимушена, вільна звучність на протигагу крикливості або напруженій звучності; б) милозвучність – тобто чистота і свіжість тембру (без сторонніх призвуків: хрипіння, сипіння та ін.); в) мелодійність – здатність голосу відхилятися за певними законами вгору, вниз, встановлюватися на середньому рівні, знову підвищуватися і падати тощо; г) злетність – здатність голосу зберігати свою звучність у великому приміщенні; здатність виділятися на фоні інших звуків; г) гнучкість – здатність легко і швидко змінюватися за висотою, тривалістю звучання і тембром; д) висота (звуковисотність) – якомога повніше використання мелодійного діапазону голосу, доступне розширення звукових можливостей; е) об’єм, або діапазон, – кількість доступних для відтворення нот; залежить від наявних у голосі відносних нот і тонів; є) сила – повноцінність, компактність звуків, визначається тим простором, який звук повинен заповнити; ж) тривалість (темп) – збереження позитивних властивостей

голосу в різноманітних формах використання його під час мовлення (темп повільний – середній – швидкий і їх відтінки).

Учителеві необхідно навчити дітей відчувати різницю у властивостях голосу: читати, де вимагає текст, тихо, голосно, зовсім тихо або дуже голосно; швидко, повільно тощо.

Для цього рекомендується виконувати такі вправи:

1. Прочитати текст, дотримуючись поданих поруч вказівок:

Білі мухи налетіли, –	– <i>голосно</i>
Все подвір'я стало біле.	– <i>голосніше</i>
Не злічити біли мух,	– <i>спокійно (звичайне звучання)</i>
Що летять неначе пух.	– <i>тихіше</i>
– Галю, Петрику, Кіндрате,	– <i>дуже голосно, протяжно</i>
Годі, ледарі, вам спати!	– <i>голосно</i>
І побігли до санчат	– <i>голосно, але тихіше від попередніх</i>
Галя, Петрик і Кіндрат...	– <i>звичайне звучання голосу</i>

(М.Рильський)

2. Прочитати текст, визначити темп кожного речення відповідно до змісту і дії та передати його під час читання.

Хтось постукав уночі.

Швидко я знайшла ключі,

Відчинила, і до хати

Зайченя зайшло вухате.

Стало в кутику сумне,

Каже: „Заночуй мене,

Бо надворі завірюха

І мороз хапа за вуха!”

(Д. Павличко) [3, 19-20].

Вже на перших уроках української мови (читання) вчитель повинен постійно контролювати правильність і чіткість вимовляння учнями звуків, слів, фраз – тобто поліпшувати дикцію молодших школярів.

Серед умов правильної дикції виділяють такі: контролювати мовлення щодо темпу (70-75 слів за хвилину); уникати монотонного мовлення, яке з'являється при “розтягуванні” мовлення; не допускати ковтання в словах останніх складів й інтонаційного згасання останніх слів у реченнях; пам'ятати про залежність дикції від дихання і голосу; не допускати манірничання [2, 165].

Розвивати дикцію можна за допомогою таких вправ:

1. Вимовляти весь звукоряд голосних на одному зв'язному звучанні досить повільно. Спочатку мовчки, потім пошепки і нарешті вголос: видих, пауза, швидкий вдих, вимова **і-и-е-у-о-а** (вдих); **е-о-і-у-а-и** (вдих); **у-и-а-е-о-і** (вдих); **о-і-у-и-а-е** (вдих); **а-е-о-у-и** (вдих).

2. За такою ж схемою і в такому самому порядку зміни звукоряду вимовляти йотовані голосні: **ї-ю-є-я-ю-ї-я-є** (вдих); **є-я-ї-ю-я-є-ю-ї** (вдих); **я-ї-ю-ї-є-ї-ю-я-є** (вдих); **ю-ї-є-я-ї-є-я-ю** (вдих).

3. Вимовляти кожен приголосний [**б, в, г, д, дж, дз, ж, з, к, л, м, н, п, р,**

с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ] по одному разу в сполученні з голосними: **бі-би-бе-бу-бо-ба; ві-ви-ве-ву-во-ва** і т.д. [6, 36] .

Крім того, розвиткові дикції сприяє і читання скоромовок. Варто дотримуватися таких вимог: а) спочатку скоромовки читати по-складах; б) після – повністю; в) поступово здійснювати перехід від повільного темпу до швидкого; г) вимовляти – мовчки, пошепки і, нарешті, вголос.

Особлива увага на уроках української мови (читання) повинна звертатися на правильну українську літературну вимову звуків (орфоепію) та правильне наголошення слів учнями. На кожному уроці читання варто 2-3 хвилини виділяти для тренувань у літературній вимові. Цьому може сприяти аудіопосібник М.І.Погрібного „Українська літературна вимова. Орфоепія” (агентства „Трансформ”, 1992).

Важливим є те, аби учні навчилися логічно осмислювати текст, фрази, тобто – розбиратися в тих думках, настроях, що хвилювали автора. Засобами відтворення логічного змісту тексту є логічний наголос, паузи і як результат – інтонація.

А.Й.Капська рекомендує вчителю виготовити таблицю з правилами обов’язкового виділення деяких слів чи словосполучень. Така таблиця знаходиться протягом усіх років навчання в початковій школі і поступово доповнюється, з класу в клас, новими правилами. Як тільки в учнів при читанні тексту виникають труднощі з пошуком логічного центру (цінних слів), вони мають можливість звернутися до такої таблиці:

У реченні виділяють такі слова:

1. Слова, що когось або щось уперше називають:

Напр.: Дід і баба назвали його Телесиком.

2. Слова, що передають зіставлення чи протиставлення:

Напр.: Люся чистить каструлю, а Нюра миє.

3. Слова, що означають перелік когось чи чогось:

Напр.: Зацвіли усі дїброви,

І долини, і луги,

І річки синіють знову... (М.Стельмах)

4. Слова, що стоять наприкінці речення:

Напр.: Сперечався з сонцем сніг,

Вкривши в полі сто доріг.

5. Слова при порівнянні (цей пункт можна дописати у 3 класі).

Напр.: А Снігуронька з себе – мов сніжинка біла... [3, 27-28].

Логічний наголос позначається прямою лінією під словом (_____).

Учні початкових класів мають оволодіти і паузами. У практиці вчителів початкових класів повинні використовуватися граматична (синтаксична) і ритмічна (віршована) паузи. Крім цих пауз учням 4 класу вже необхідно вчитися відрізняти логічну і логіко-граматичну паузи. З точки зору риторики, паузи допомагають учням ліквідувати в їхньому мовленні поспішність, уривчастість, сприяють формуванню свідомого читання, правильного розподілу дихання.

Так, знайомлячись із граматичною паузою (графічне позначення – /),

школярі з'ясовують, що розділові знаки „читаються”: 1) крапка вказує на завершеність думки, вимагає зниження голосу і тривалої паузи; 2) кома свідчить про незавершеність думки, яка розгортається, фіксує коротку паузу і часто вимагає підвищення голосу; 3) крапка з комою вимагає неповного, порівняно з крапкою, зниження голосу і паузи меншої; 4) дві крапки вказують на продовження, голос знижується менше, ніж на крапці, і пауза менша; спосіб читання пояснювальний; 5) три крапки відбивають на письмі незавершеність, уривання розповіді і вимагають відчутної (тривалої) паузи; б) тире означає пропуск у словесному відтворенні думки, а тому вимагає такої голосової фігури, яка немов заповнювала б пропущене; перед тире голос досить круто піднімається, а після нього різко падає; пауза середня.

Знайомлячись з логічною паузою (графічне позначення /), учні усвідомлюють, що ігнорування або неправильне її використання призводить до змін у змісті тексту або спотворення змісту фрази. Нехай учні порівняють такі речення і побачать, до чого призводить зміна місця логічної паузи: Сестра / моя вчителька й Сестра моя / вчителька.

Щодо ритмічної паузи (V), то вона служить для збереження ритму поетичних творів. Учні мають пам'ятати правило: в кінці кожного віршованого рядка, незалежно від того, наявний там розділовий знак чи ні, має бути ритмічна пауза.

У 4 класі діти починають користуватися логіко-граматичною паузою, що з'являється як результат збігу логічної і граматичної пауз. Найчастіше збіг відбувається в кінці речення. При цьому варто учням пояснити, що логіко-граматична пауза триваліша від логічної і граматичної і позначається двома вертикальними лініями (//).

Молодші школярі мають усвідомити, до чого призводить зміна темпу читання. Учителеві варто мати таблицю, яка включала б такі правила: 1) швидше читається все те, що пов'язане з радістю, схвильованістю, напруженістю і швидкою зміною подій у часі; 2) повільніше читається все те, що пов'язане зі смутком, журбою, журливістю, з повільною зміною подій у часі.

Розставляючи у тексті логічні наголоси і паузи, учні вчать складати партитуру тексту (програму дій виконавця будь-якого тексту).

Але, крім осмислення логіки тексту, молодших школярів слід учити проникати в думки, настрої, переживання, якими насичено художній твір. Мова йде про розвиток творчого бачення різних варіантів і відтінків одного і того ж тексту; творчої позиція (ставлення учня до когось чи чогось); творчої пози (перевтілення творчою уявою в героя твору); відчуття музичності поетичної мови та мовних звуків і вміння відтворити їх музичність; відчуття установки поета на звук чи окремі звуки, відчуття краси художнього засобу; творчий намір учня (які почуття хочу викликати у слухачів).

Отже, можна зробити наступні **висновки**. Формуючи основи риторичної культури молодшого школяра засобами техніки мовлення та логіко-емоційної виразності, учнів мають навчити: а) дотримуватися правильного темпу, ритму читання; б) вимовляти слова чітко, виразно; в)

правильно виконувати „голосом” розділові знаки; г) виділяти найважливіші за змістом слова посиленням голосу (логічним наголосом); г) творчо відтворювати запропоновані обставини, образи, явища, події і підпорядковувати їх заданій умові; д) сприймати настрої запропонованих обставин; переключатися з одного емоційного стану в інший; виражати власне ставлення.

Список використаних джерел

1. Абрамович С.Д., Чікарькова М.Ю. Риторика. – Львів: Світ, 2001.– 240с.
2. Бабич Н.Д. Основи культури мовлення. – Львів: Світ, 1990. – 232с.
3. Капська А.Й. Як навчити учнів виразно читати. – К.: Рад. шк., 1978. – 108с.
4. Мацько Л.І., Мацько О.М. Риторика: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 2003. – 311с.
5. Науменко В., Захарійчук М. Формування в дітей уміння говорити говорити майстерно // Початкова школа. – 2002. – №10. – С.13-16.
6. Олійник Г.А. Виразне читання: Основи теорії. – К.: Вища шк., 1995. – 207с.
7. Сагач Г.М. Золотослів. – К.: Райдуга, 1993. – 378с.